

ТЕКСТОЦЕНТИЧНИЙ ПІДХІД У ВИВЧЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ 5 КЛАСУ

Чому вимоги дотримувати текстоцентричного підходу в словесників, які навчають п'ятикласників, не викликають ентузіазму? По-перше, в кожному класі є по кілька учнів, які надто повільно читають і пишуть, щоб упоратися з текстом, тому вчителеві легше працювати з реченнями. По-друге, більшість методичних посібників побудовано на дидактичному матеріалі, який, якщо не брати до уваги уроки зв'язного мовлення, переважно складається з речень, словосполучень і слів.

Та головна причина полягає в тому, що методична наука не забезпечила педагогів-практиків рекомендаціями стосовно реалізації декларованого текстоцентричного підходу, наслідком чого є нерозуміння його переваг.

Текстоцентризм не передбачає роботу на уроці мови **ТІЛЬКИ** з текстами. З урахуванням вікових особливостей і можливостей п'ятикласників упродовж уроку цілком достатньо опрацювати один-два тексти¹.

Йдеться про те, щоб **на невеликому текстовому матеріалі** організувати виконання учнями **великої кількості взаємопов'язаних навчальних дій**, послідовність яких відображатиме логіку уроку, допоможе дітям усвідомити доцільність добору певних мовних одиниць, засвоїти (закріпити, узагальнити, повторити) мовні правила та ще й набути (закріпити, вдосконалити) різних комунікативних умінь. Граматичний (лексичний) матеріал, який розглядається на матеріалі тексту, сприймається учнями з більшою цікавістю, ніж у процесі опрацювання окремих речень або словосполучень. Робота з текстом формує мовну спостережливість, збагачує

¹ У 6-7 класах упродовж уроку можна зосередитися на двох, а в 8-9-х на трьох-чотирьох текстах.

словниковий запас та розвиває естетичне сприймання мови. Опрацювання тексту сприяє розвитку в дітей інтелектуальних і практичних умінь та навичок, досягненню розвивальних і виховних цілей уроку.

Але найголовніше - вивчення мовних категорій на матеріалі текстів сприяє тому, що мовні одиниці сприймаються дітьми як явища живого мовлення, що забезпечує мотивацію навчального процесу.

Важливим є те, що **навчання рідної мови на основі опрацювання тексту в єдності змісту й форми** допомагає школярам усвідомити значення мови як засобу передавання думок й почуттів.

Так, закріплюючи вивчене про однорідні члени речення, учитель може використати такий текст:

Історія нашого народу велика, героїчна. Він пройшов через випробування, тяжко жив і змагався. Він оборонявся, будував фортеці й міста, орав ниви.

Наш народ створив дивовижний світ пісень, казок, оповідань, легенд. Він зробив усе, щоб ти мав рідну землю, місто, село, дім. Люби ж його! Він народив тебе, батьків, твоїх дідів та прадідів. Шануй його мову, історію, культуру. (За В.Шевчуком).

Після виразного прочитання п'ятикласниками тексту вчитель може запропонувати такі запитання і завдання:

- Чи є висловлювання текстом? Свою думку доведіть.
- Визначте тему тексту. Прочитайте слова, у яких виражено головну думку тексту.
- Доберіть до тексту два заголовки, один з яких виражає його тему, другий – головну думку.
- Самостійно визначте в реченнях тексту однорідні члени, назвіть їх.
- Сформулюйте визначення однорідних членів речення.

- Спробуйте передати зміст тексту, не вживаючи однорідних членів речення. Чому вам це не вдалося? Чи можна сказати, що однорідні члени речення сприяють детальному й образному вираженню думок і почуттів?
- Назвіть у кожному з речень ряди однорідних членів. Яке з речень уміщує два ряди однорідних членів?
- Прочитайте речення, ускладнені однорідними присудками, та речення, ускладнені однорідними додатками.
- Поясніть уживання розділових знаків у реченнях з однорідними реченнями.
- Якби вам запропонували проілюструвати текст трьома малюнками, що б ви зобразили? Розкажіть про це, уживаючи однорідні члени речення.

Як бачимо, завдання, які слід запропонувати учням у процесі опрацювання тексту, умовно можна поділити на три основні групи:

Опрацювання змісту тексту	Аналіз використаних у тексті мовних одиниць	Виконання (усне або письмове) конструктивних вправ	Виконання (усне або письмове) творчих вправ
Вилучення повної фактичної інформації, що міститься в тексті; осмислення цієї інформації через	Визначення певних мовних засобів, розуміння їхньої ролі в тексті; визначення граматичних особливостей конкретних	Перебудова тексту або його фрагментів (речень, словосполучень) через вилучення, зміну або заміну певних мовних одиниць із подальшим	Такі вправи можуть стосуватися лише змісту (домислення до тексту кінцівки або початку, уведення додаткової

визначення теми та головної думки тексту та добір заголовків	мовних одиниць у тексті; пояснення правописних особливостей	співставленням та висновками	інформації та ін.)
--	---	---------------------------------	-----------------------

Роботу можна ускладнити, запропонувавши учням текст із вилученими розділовими знаками. У такому разі учні мають переписати текст, розставивши пропущені розділові знаки, після чого прочитати його, правильно інтонуючи речення, буде неважко. Зрозуміло, що в такому разі послідовність виконання поданих вище завдань потрібно буде змінити – розпочати з визначення однорідних членів речення і пояснення розділових знаків при них, а завершити визначенням теми й головної думки тексту та застосуванням прийому «усне малювання», тобто словесним передаванням змісту уявних ілюстрацій до тексту.

Виконання творчих вправ, мета яких – розвиток уяви та фантазії школярів, особливо доцільне при опрацюванні фольклорних текстів.

Колись давно жила в лісі бабуса. Збирала вона зілля: дивосил, живокіст, звіробій, подорожник і м'ята. Тим зіллям стара лікувала людей.

Знайшла якимось бабуса в хащах немовлятко, зраділа, узяла хлопчика. Назвала його Іванком.

Виповнився хлопчикові рік. Дала йому бабуса кухлик чудодійного зілля. Випив Іванко і виріс, наче на десять років подорослішав. Щороку стара хлопцеві відвар давала. За п'ять років з хлопця здоровий і сильний богатир став.

Прилетів якимось у ті краї Змій. Оселився край села й почав поля палити та людей грабувати. Знущався Змій з усіх: старих і молодих, дорослих і дітей.

Повела бабуса Іванка в лісові хащі, тупнула тричі ногою. Відкрилася перед ними печера. Стоїть у печері кінь, висить на стіні меч, а в кутку стоїть діжка. Випив Іван з діжки аж три кухлі відвару й таку силу відчув, що коня зміг би підняти.

Після виразного прочитання дітьми тексту вчитель може запропонувати такі завдання й запитання:

- Визначте тему тексту казки.
- З'ясуйте стиль тексту, свою думку доведіть.
- Який тип мовлення покладено в основу тексту? Чому ви так думаєте?
- Визначте та прочитайте речення, ускладнені однорідними членами. Яка роль однорідних членів речення в мовленні?
- Прочитайте речення з узагальнювальними словами при однорідних членах речення.
- Усно перебудуйте ці речення так, щоб узагальнювальне слово стояло після однорідних членів речення.
- Розкажіть, як потрібно інтонувати речення, у яких узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами речення. Після них?
- Поясніть уживання розділових знаків у реченнях з однорідними членами речення.
- Як ця казка могла б закінчитися? Придумайте кінцівку (одне-два речення). Використайте в реченнях кінцівки однорідні члени речення.

Звісно, для переписування поданий текст занадто великий. Учитель може запропонувати учням записати до зошитів тільки кінцівку казки або ж перебудовані речення з узагальнювальними словами при однорідних членах речення, підкресливши узагальнювальні слова та однорідні члени (або накресливши схеми речень).

Щодо тематики використовуваних у навчальному процесі текстів, часто зауважують надмір у підручниках текстів історичної та фольклорної тематики і недостатню кількість текстів, які розповідають про сучасне життя школярів. З цим можна погодитись, адже тематика саме таких текстів викликає в дітей найбільшу цікавість. Опрацьовуючи такі тексти, легше зосередити увагу п'ятикласників на моральних питаннях, а також на питаннях культури мовного спілкування.

Пропонуємо кілька текстів на сучасні теми, які можна опрацювати в 5 класі.

Урок № 3². Тема: «Повторення вивченого в попередніх класах. Частини мови»

Стояло чудове бабине літо. У повітрі літали сріблясті павутинки. Золотисте листя усміхалося теплому сонечку. Все живе прагнуло натішитись останніми сонячними деньками, і учні не були винятком.

Перед уроками діти зграйками збиралися перед школою, гомоніли, пересміювалися, обмінювалися новинами.

На шкільне подвір'я розгонисто, з мітлою напереваги увійшов п'ятикласник Васько Єрмолаєв. Його знали як невтомного винахідника: хлопець не стомлювався дивувати і дорослих, і малих. Василь обвів школярів поглядом, потрусив мітлою й повідомив:

- Це літальний апарат «Блискавка».

Новий винахід Єрмолаєва нагадав дітям пригоди Гаррі Поттера. Навколо мітли зібрався натовп. Васько поклав мітлу на землю та витягнув з кишені пульт управління від іграшкового автомобіля. Мітла здригнулася, повільно

² Номер уроку подано за орієнтовним календарним плануванням до підручника: Глазова О.П. Українська мова: підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. /О.П.Глазова. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2013. http://www.osvita-dim.com.ua/index.php?form_page=551

підвелася із землі й виразно промовила: «Політати хочеш?» (За Т.Крюковою³).

Текст потрібно спроектувати на екран або дошку. Після того, як хтось із п'ятикласників виразно його прочитає, учитель може запропонувати дітям виконати такі завдання:

- Які дії могла, на вашу думку, «виконувати» «опрацьована» шкільним винахідником мітла? Назвіть ці дії відповідними дієсловами.
- Поясніть роль у мові дієслів. Дайте визначення дієслову як частині мови. Наведіть приклади вживання дієслів на позначення навчальних дій на уроках.
- Усно продовжіть текст двома-чотирма реченнями. Створіть два варіанти продовження: реалістичний і фантастичний⁴.
- Назвіть ужиті в реченнях створеного вами продовження дієслова. Поясніть, чому дієслів у складеному вами продовженні найбільше.
- Завершіть прислівниками такі речення: *Мітла злетіла... (високо, несподівано, рвучко). Дітям стало... (цікаво, весело, смішно)*. Поясніть роль у мові прислівників. Дайте визначення прислівнику як частині мови.
- Яку пору називають *бабиним літом*? Прочитайте з тексту речення, у яких про цю пору йдеться. Визначте прикметники. Яка роль у мові прикметників? Дайте визначення прикметнику як частині мови.
- Доберіть прикметники, якими можна «змалювати» осінь. Складіть з цими прикметниками 2-3 речення.

³ Див. Тамара Крюкова. Чаклунка з останньої парти. – Х.: Ранок, 2013. – 328 с.

⁴ Для виконання цього завдання п'ятикласників можна об'єднати в групи по 6-8 осіб (3-4 парти).

- Складені речення запишіть, визначте в них іменники. Дайте визначення іменнику як частині мови. Поясніть роль іменника в мові.
- Дайте відповіді на питання: чи багато вам траплялося речень, які не містять жодного іменника? чим це пояснити?
- Назвіть прочитані вами влітку книжки та їхніх авторів. Поміркуйте: яких частин мови найбільше у ваших відповідях.
- Складіть і запишіть висловлювання (обсяг – 3-4 речення) «Книжка, яка мені сподобалась».

Після того, як учні прочитають свої творчі роботи, учитель запропонує визначити в першому реченні творчої роботи самостійні частини мови. Особливу увагу слід звернути на вжиті в тексті роботи особові займенники (*я, мені, переді мною та ін.*). Можна запропонувати дописати до роботи речення, яке містить числівник (*Цю чудову книжку я читав протягом двох місяців*). Після цього вчитель запропонує визначити в текстах робіт службові частини мови та пояснити, у чому полягає їхня відмінність від самостійних частин мови.

Опрацюванням поданого тексту можна або розпочати, або завершити повторення частин мови. Розпочавши розмову про улюблені книжки, логічно перейти до опрацювання такого дидактичного матеріалу, як прислів'я (або речення з художніх текстів), у яких йдеться про книжку та користь і задоволення від читання.

Урок № 43. Тема: «Діалог. Розділові знаки при діалозі»

Американські гості фотографували все, що траплялося дорогою до Лаври. До Києва вони приїхали на два дні й поспішали побачити якнайбільше.

- У Лаврі побувало понад 43 мільйони туристів, - прочитала з путівника мама.
- До музеїв ви не встигнете, а церкви подивіться, - порадив тато.
- Устигнемо й до музеїв, - запевнила тітка Джоана.

- І я в музеї хочу, - запросився її син Ерік.

Після огляду Успенського собору та Ближніх печер гості чимдуж побігли до Національного музею українського народного декоративного мистецтва, про який багато чули у своїй Америці.

- Хоч краєм ока! – благала тітка Джоана.
- Краєм ока ти не вмієш, а до від'їзду мало часу, - гнівався дядько Пітер. Увійшовши до зали з картинами Катерини Білокур, тітка завмерла.
- Пітере, - видихнула вона, - я звідси не вийду, якщо ми не купимо хоч одну картину.
- Але вони не продаються, - втрутилася мама.
- Продаються альбоми, - підказала Ксеня.

Коли дядько Пітер, тітка Джоана та Ерік спустились у вестибюль, на них чекали тато, мама та Ксеня, тримаючи аж два альбоми зі світлинами робіт Катерини Білокур. (За О.Луцевською)⁵.

Завдання і запитання і до тексту

- Перекажіть текст, замінивши діалог непрямою мовою. Виграв чи програв від цього текст? Свою думку поясніть.
- Прочитайте текст за особами. Намагайтеся відтворити голосом і мімікою почуття співрозмовників.
- Назвіть передані через репліки почуття американських гостей та киян, які їх приймали.
- У чому можливості прямої мови та її різновиду діалогу перевищують можливості непрямої мови?
- Прочитайте за особами лише репліки, пропускаючи додані до них слова автора. Що втратив від цього текст? Яка роль слів автора в діалозі?

⁵ Див. Оксана Луцевська. Найкращі друзі. -Львів. Видавництво старого Лева, 2013. – 173 с.

- Поясніть уживання в тексті розділових знаків.
- Уявіть собі, що кияни Ксеня, її тато й мама приїхали в гості до своїх американських друзів. Складіть і розіграйте діалог, який міг би відбутися між ними та американцями Пітером, Джоаною та Еріком.
- *Діалог* чи *полілог* було вами складено? Поясніть значення цих термінів.
- Визначте тему та головну думку опрацьованого тексту.

Урок №86. Тема: «Загальновживані (нейтральні) та стилістично забарвлені слова»

Коли Василько прийшов зі школи, дідусь зустрів його в передпокої.

- Знаєш, скільки людей заходило на сайт, щоб ознайомитися з будовою нейтралізатора випромінювань? Сімсот вісімнадцять.

- Діду, невже ти виклав нейтралізатор у Мережі? – аж укляк Василько.

Останні півроку дідусь працював над новим приладом, який дозволить усувати шкідливі випромінювання мобільних телефонів. Василько покладав на цей проект великі надії. А дід з доброго дива виклав його в і Інтернеті!

- Діду, ти лох. Твій пристрій можна було продати за шалені бабки. – Василько скося поглянув на грамоту, яка висіла на стіні. Її вручили дідусеві за винайдення важливого пристрою для космічного кораблебудування.

- Василю! – осмикнув онука дідусь. - Стеж за мовленням! По-перше, не треба засмічувати рідну мову. По-друге, винаходи повинні служити людям.

- Винаходи ти передаєш не людям, а шустрилам, у їхні загребущі руки. Вони качатимуть з них бабло.

Дідусь скривився. Він не любив жаргонних слівцець. З гідністю дід промовив:

- Не важливо, чиє ім'я стоїть під винаходом. Завдяки Інтернету я можу йти прямо до людей. Людська вдячність однаково доходить до винахідника. Вона йде від серця до серця.

- Гаразд, діду, проїхали, - махнув рукою онук.

Прикрощі забулися. Починався звичайний родинний вечір (За Т.Крюковою).

Після того, як учні виразно прочитають за особами спроектований на екран або дошку текст, учитель може запропонувати дітям виконати ряд завдань і відповісти на питання.

- Поміркуйте, чи можна вважати загальноновживаними словосполучення *космічне кораблебудування, шкідливі випромінювання; нейтралізатор випромінювань*. У текстах якого стилю мовлення такі словосполучення вживаються?
- Поясніть, чи належать нині виключно до наукового стилю слова *Інтернет, мережа, веб-сайт*. Чи завжди ці слова були загальноновживаними? На прикладі словосполучення *мобільний телефон* поясніть явище переходу слів з лексики обмеженого вживання (певних стилів мовлення) до загальноновживаної лексики.
- Поясніть, чи є загальноновживаними (нейтральними) слова *шустрило, улякнути* (завмерти), *осмикнути* (стримати). З якою метою письменники вживають просторічну лексику в своїх творах?
- Визначте в тексті жаргонні слова⁶. Витлумачте лексичне значення кожного. Назвіть жаргонні слова, поширені в мовленні учнів вашого класу.
- Чому дідусь запротестував проти вживання онуком жаргонних слів? Як до таких слів ставляться у вашому класі? У ваших родинах? Чому?

⁶ Специфічні, синонімічні до слів загального вжитку, емоційно забарвлені слова, які вживаються у своєму мовленні особи, що належать до груп людей, об'єднаних *спільністю професійних інтересів* (комп'ютерники, медики), *однаковими захопленнями* (рибалки, мисливці, філателісти), *тривалим перебуванням у певному середовищі* (школярі, студенти, військові).

- У формі розгорнутого роздуму підготуйте⁷ відповідь на питання *Чи збагачують мовлення жаргонні слова?* Відповіді обговоріть. Вибравши з кількох варіантів відповідей найбільш переконливі аргументи, запишіть роздум до зошитів.
- Складіть та розіграйте діалог, який міг би відбутися між п'ятикласником та його п'ятирічним братом, який «приніс» з дитсадка кілька жаргонних слів та вживає їх у мовленні. Школяр доступно та дохідливо пояснює дитині, чому не слід уживати «погані» слова.
- Визначте тему та головну думку опрацьованого тексту. Доберіть до нього заголовок.

Основна мета шкільного навчання української мови полягає у формуванні національно свідомої, духовно багатой мовної особистості. За відомим соціолінгвістом Ф.С.Бацевичем, *мовна особистість* – це індивід, що володіє сукупністю здатностей і характеристик, які **зумовлюють створення і сприйняття ним текстів**, що вирізняються рівнем структурно-мовної складності та глибиною й точністю відображення дійсності». **Плекання мовної особистості неможливе без формування умінь і навичок опрацювання тексту на різних рівнях.**

«Принцип текстотворчості (текстоцентризму) передбачає засвоєння мовних знань і формування мовленнєвих умінь і навичок на основі текстів, усвідомлення структури тексту й функцій мовних одиниць у ньому, формування вмінь сприймати, відтворювати чужі й створювати власні висловлювання, здійснювати міжпредметний зв'язок української мови й інших предметів», - сказано в Пояснювальній записці до чинної Програми «Українська мова».

Текстоцентричний підхід – важлива умова досягнення високої якості шкільної мовної освіти.

⁷ Робота в групах.

Література:

Варзацька Л. Навчання мови та мовлення на основі тексту: Посібник для вчителів. — К.: Рад. Школа, 1986. — 105 с.

Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. — М.: Просвещение, 1969. — 214 с.

Леонтьев А. А. Основы теории речевой деятельности. — М., 1974. — 368 с.

Пентилюк М. Аналіз тексту на уроках мови // Дивослово. — 1999. — № 3. — С.